

Inspectie van het Onderwijs
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Hoe gaan we om met onze best presterende leerlingen?

DE HUIDIGE PRAKTIJK IN HET PRIMAIR EN VOORTGEZET
ONDERWIJS, MET VOORBEELDEN EN VRAGEN TER INSPIRATIE

Inhoud

3	Aandacht voor best presterende leerling
5	Ter informatie en inspiratie
7	De praktijk in hoofdlijnen
8	Schoolcultuur en een aangepast aanbod
12	Differentiëren en doelen stellen
16	Kwaliteitszorg
23	Over het onderzoek

Gebruikte termen

Best presterende leerlingen: de leerlingen die (in potentie) de beste cognitieve prestaties leveren.

Differentiëren: de docent stemt de lesstof af op de individuele niveaus en behoeftes van de leerlingen.

Compacten: overbodige oefenstof overslaan.

Verrijken: werk dat in de plaats komt van overbodige oefenstof. Verrijken kan door middel van **verbreden** (uitbreiden van het reguliere curriculum, bijvoorbeeld met sterrenkunde) of **verdiepen** (werken aan lesstof op het eigen niveau, aansluitend op het reguliere curriculum).

Aandacht voor de best presterende leerling

Gedifferentieerd onderwijs betekent van oudsher vooral aandacht voor de zwakkere leerling. Dat is goed en erg belangrijk. Maar hoe zit het met de (cognitief) best presterende leerlingen? Hoe worden zij tijdens hun schoolcarrière ondersteund? Volgens internationale onderzoeken blijven de best presterende Nederlandse leerlingen achter op leeftijdgenoten in andere landen. Het afgelopen jaar heeft de Inspectie van het Onderwijs de huidige stand van zaken in kaart gebracht. De hoofdlijnen van de bevindingen vindt u in deze brochure.

We hebben voor deze handzame vorm gekozen, omdat we denken dat scholen en instellingen veel voordeel kunnen hebben van de informatie. En omdat we constateren dat er inderdaad nog veel groeikansen zijn. Want het behoeft nauwelijks betoog dat het belangrijk is dat ook de best presterende leerlingen onderwijs en aandacht op maat krijgen. Dat is immers van belang voor zowel de individuele ontplooiing van deze leerlingen, als voor de kwaliteit van het onderwijs op een school, als voor de samenleving als geheel.

Graag bedanken we alle scholen die hebben meegewerkt aan het onderzoek. En we hopen dat de uitkomsten scholen in het primair en het voortgezet onderwijs helpen een volgende stap te zetten in het onderwijs aan hun best presterende leerlingen.

Monique Vogelzang

Inspecteur-generaal van het Onderwijs

Arnold Jonk

Hoofdinspecteur primair onderwijs

Schoolcultuur en een
aangepast aanbod

Kwaliteitszorg

Differentiëren
en doelen stellen

Ter informatie en inspiratie

Hoe geven Nederlandse scholen momenteel aandacht aan hun (cognitief) best presterende leerlingen? Kunnen andere scholen en instellingen daar inspiratie of ideeën uit opdoen? En welke vragen kunnen ze zich daartoe stellen? Daar gaat deze brochure over.

We onderscheiden hierbij drie aandachtsgebieden die van belang zijn voor het onderwijs aan deze leerlingen: schoolcultuur en een aangepast aanbod, differentiëren en doelen stellen, en kwaliteitszorg. Deze drie gebieden staan niet op zichzelf, ze beïnvloeden en versterken elkaar (zie figuur op pagina 4). Ze zijn daarom alle drie belangrijk bij het vormgeven van het onderwijs aan de best presterende leerlingen.

In deze brochure leest u een beschrijving van de huidige stand van zaken. Het zijn de resultaten van onderzoek dat wij uitgevoerd hebben (zie pagina 7). Per aandachtsgebied leest u steeds eerst de algemene bevindingen in het kort. Daarna volgt informatie over wat tijdens het onderzoek specifiek opviel in het primair of het voorgezet onderwijs.

De vragen die bij de aandachtsgebieden staan, dienen ter inspiratie bij de verdere ontwikkeling van het onderwijs aan deze groep leerlingen. De voorbeelden zijn korte beschrijvingen van wat we gezien hebben op scholen. Als u zichzelf al deze vragen stelt en de voorbeelden leest, ziet u wellicht ontwikkelrichtingen voor uw eigen school.

De praktijk in hoofdlijnen

Schoolcultuur en een aangepast aanbod

Op verreweg de meeste scholen in het onderzoek heerst een ambitieuze cultuur rond onderwijs aan de best presterende leerlingen. Er wordt het nodige gedaan aan het verbreden en verdiepen van het leerstofaanbod voor deze leerlingen. In het primair onderwijs gebeurt dit vaak door het onderwijs in de reguliere lessen aan te passen; in het voortgezet onderwijs gebeurt dit vooral buiten het vaste curriculum om, door middel van extra aanbod. De meeste leraren en leerlingen zijn enthousiast over de aanpassingen en het extra aanbod (zie pagina 9).

Differentiëren en doelen stellen

Op het gebied van differentiatie en maatwerk voor de best presterende leerlingen zien we verschillen tussen de sectoren. De meeste basisscholen hebben wel een of andere vorm van differentiatie in de reguliere lessen, maar in het voortgezet onderwijs gebeurt dat slechts mondjesmaat. Daarnaast blijkt het in de praktijk nog lastig om de doelen van de onderwijsaanpassingen concreet onder woorden te brengen. Ook ontbreekt het veel leraren aan tijd en kennis om de best presterende leerlingen te voorzien van gerichte instructie en feedback (zie pagina 13).

Kwaliteitszorg

Scholen kunnen het extra aanbod enthousiast aanprijzen, maar vinden het moeilijk te omschrijven welke onderwijskundige keuzes hieraan ten grondslag liggen. 'Iets doen' voor deze leerlingengroep lijkt belangrijker dan dat de doelen helder zijn omschreven. Evaluatie van het extra aanbod voor de best presterende leerlingen wordt hierdoor lastig, waardoor de kwaliteitsborging vaak onvoldoende is (zie pagina 17).

SCHOOLCULTUUR EN AANGEPAST AANBOD

Wat willen we onze best presterende leerlingen nog meer leren?

Hoe zouden onze best presterende leerlingen uitgedaagd willen worden?

Wat willen we aanbieden binnen de les en wat buiten de les?

Past ons lesmateriaal bij wat we onze leerlingen willen leren?

Kunnen onze leerlingen kiezen wat ze aan extra aanbod krijgen?

Gebruiken we de mogelijkheden van ons lesmateriaal in voldoende mate?

Er heerst een ambitieuze schoolcultuur en er is aangepast aanbod

Algemeen

Binnen dit onderzoek hebben we op verreweg de meeste scholen een ambitieuze cultuur aangetroffen. Schoolbesturen en -directies, leraren en leerlingen hebben vrijwel allemaal een positieve houding ten opzichte van het nog verder uitdagen van de best presterende leerlingen. Op veel scholen, zowel in het primair als in het voortgezet onderwijs, is dan ook inmiddels specifiek beleid ontwikkeld voor het onderwijs aan deze groep leerlingen.

De daadwerkelijke invulling van dat beleid is zeer divers. Vrijwel alle scholen organiseren wel iets voor de best presterende leerlingen, vaak met als doel ze te prikkelen en te motiveren. In het primair onderwijs zien we dat er vooral binnen de reguliere lessen aanpassingen worden gecreëerd; in het voortgezet onderwijs gebeurt dit vooral buiten de reguliere lessen om.

We doen al van alles voor de best presterende leerlingen.

Primair onderwijs

De meeste leraren, intern begeleiders en directeurs waarmee we in dit onderzoek spraken, willen hun best presterende leerlingen graag stimuleren tot nog betere prestaties.

Zij bieden hen daarom aangepast werk aan. Slechts bij een enkele leraar leeft nog het adagium “Ze doen het toch goed, waarom zou je dan nog meer doen?”.

Basisscholen passen hun onderwijs aan de best presterende leerlingen op verschillende manieren aan. Meestal doen ze dit in de eigen groep, soms ook daarbuiten, bijvoorbeeld in een plusklas. Bijna alle scholen geven aan dat deze leerlingen minder van het reguliere werk hoeven te maken (het zogeheten ‘compacten’) en in plaats daarvan werken aan andere opdrachten (verbreden/verdiepen). Er zitten echter grote verschillen tussen de leergebieden. Veel scholen compacten en verrijken voor rekenen/wiskunde. Verrijking voor bijvoorbeeld spelling of Engels wordt veel minder vaak aangeboden.

De keuzes die scholen maken voor hun onderwijsaanpassingen lijken sterk gerelateerd aan de methoden en materialen die de school in huis heeft: de beschikbare materialen zijn sturend. Wanneer een methode een duidelijke lijn heeft voor de best presterende leerlingen, lukt het veel scholen wel om die lijn aan te bieden. Ontbreekt een duidelijke lijn in de methode, dan vinden scholen het aanpassen van het onderwijs moeilijker.

“In onze tweedaagse plusklas krijgen de leerlingen een aangepast aanbod. De overige drie dagen krijgen de plusklas-leerlingen in de groep de reguliere lesstof. Die wordt zo aangeboden dat de leerlingen deze in een sneller tempo kunnen verwerken.

We hebben voor alle leerjaren een verrijkingsaanbod ontwikkeld. Elk leerjaar is weer verdeeld in vijf periodes en per periode is er verplicht werk en keuzewerk. Dit geeft de leerlingen en leraren een houvast bij het verrijkingswerk. Het stellen van doelen en het reflecteren daarop is daarbij essentieel.

Compacten en verrijken kan op veel scholen,
maar vaak maar voor één leergebied.

Iets soortgelijks zien we bij de aanvullende materialen, zoals extra werkboekjes of een digitale leeromgeving. Zijn er op de school aanvullende materialen beschikbaar, dan worden die meestal wel ingezet. De wijze waarop dit gebeurt is echter op veel scholen nog leraarafhankelijk. Een gevolg is dat leerlingen soms in de ene groep aangepast werk hebben en dat daarna in een andere groep nauwelijks meer krijgen. Er zijn echter ook scholen of regio's waar duidelijke afspraken zijn gemaakt over de inzet van het aanvullende materiaal.

Voortgezet onderwijs

Ook in het voortgezet onderwijs zijn scholen ambitieus als het gaat om het stimuleren van best presterende leerlingen. De vwo-afdelingen doen vooral veel aan het verbreden van het leerstofaanbod. Voorbeelden daarvan zijn externe diplomering voor moderne vreemde talen (bijvoorbeeld Cambridge voor Engels, Goethe voor Duits en Delf Scolaire voor Frans), speciale talentklassen of -stromen, deelname aan competities of samenwerking met een universiteit of hogeschool. Leraren en leerlingen waarmee we hebben gesproken, zijn over het algemeen erg tevreden over dit extra aanbod.

Wat opvalt is dat de scholen met deze verbreding in praktijk eigenlijk een tweede systeem creëren, buiten het normale curriculum om. Dit extra aanbod is meestal vooraf gedefinieerd, de inhoud ervan ligt vaak al vast. Leerlingen mogen zelf kiezen of ze er gebruik van maken, de school

stuurt daar in de meeste gevallen nauwelijks in. Het reguliere lesaanbod is echter voor de meeste leerlingen nog steeds verplicht en juist daar vinden ze te weinig uitdaging. Ondanks de goede ambities hebben we nog maar beperkt daadwerkelijke en betekenisvolle aanpassingen in de reguliere lessen gezien. Scholen geven overigens zelf aan in het reguliere aanbod wel degelijk mogelijkheden te hebben voor compacten en verrijken.

Externe diplomering, bèta-excellent, plusklassen, projecten, tweetalig onderwijs, technasium, bijles geven, extra vakken zoals Chinees, masterclasses en vakken bij universiteiten, debatteren, olympiades en nog veel meer.

In praktijk creëren veel scholen voor hun best presterende leerlingen een tweede systeem, buiten de reguliere lessen om.

DIFFERENTIËREN EN DOELEN STELLEN

Hebben we in onze leerlingbesprekingen ook aandacht voor de beter presterende leerling?

Hoe en wanneer bepalen we wie onze best presterende leerlingen zijn?

Maken we (prestatie) afspraken met de leerlingen over wat ze (willen) leren?

Wat moeten we onze best presterende leerlingen leren, zodat ze succesvol zijn in het vervolgonderwijs?

Wat verstaan we onder differentiëren? Kunnen we dat?

Hoe geven we effectieve feedback aan leerlingen over hun leerproces?

Hoe volgen we of de leerlingen de gestelde doelen bereiken?

Differentiëren en doelen stellen is nog lastig

Algemeen

We stellen vast dat scholen meestal wel in beeld hebben welke leerlingen meer aankunnen dan de andere leerlingen. Vaak leunen zij daarbij sterk op het inschattingsvermogen van de leraren. Dat vraagt veel expertise, zeker bij het signaleren van onderpresteerders. De leraren kijken vooral naar toetsresultaten en de motivatie van de leerling.

De scholen beseffen terdege dat het onderwijs voor deze leerlingen om aanpassingen vraagt. Dat besef is vaak ook al omgezet in beleid: scholen bieden veel extra's aan. Het formuleren van de onderwijsbehoeften van deze specifieke leerlingengroep gaat echter nog moeizaam. Uit het onderzoek blijkt dat de meeste scholen niet veel verder komen dan het vaststellen dat een leerling behoefte heeft aan meer cognitieve uitdaging. Scholen zoeken nog naar een goede en duurzame vorm voor differentiatie en maatwerk in de klas, gericht op het uitdagen van de beter presterende leerlingen. Deze manier van lesgeven vraagt veel tijd, kennis en ervaring van de leraar en niet elke leraar beschikt daar (al) over.

Gebrek aan tijd, kennis en ervaring.

Primair onderwijs

Een groot deel van de basisscholen kijkt naar de toetsresultaten om te bepalen wie de best presterende leerlingen zijn. Daarbij spelen echter ook de sociaal-emotionele ontwikkeling en de werkhouding een belangrijke rol. Bij kleuters wordt de motorische ontwikkeling vaker meegewogen dan bij oudere leerlingen. Scholen geven aan het vooral moeilijk te vinden om onderpresteerders te herkennen.

De meeste basisscholen hebben een of andere vorm van differentiatie in de reguliere lessen. Daarbij zien we grote verschillen tussen de leergebieden. In vrijwel alle gevallen betreft de differentiatie het compacten en verrijken bij rekenen/wiskunde. Differentiatie van het aanbod is voor de andere leergebieden beduidend minder ver ontwikkeld.

De kwaliteit van de differentiatie kan zich zeker nog verder ontwikkelen. Nog weinig scholen denken na over wat ze deze leerlingen willen leren. Nog te vaak blijken de beschikbare materialen sturend voor het onderwijs aan de best presterende leerlingen, en niet specifieke onderwijs-behoefte van de leerling of de doelen die nagestreefd zouden moeten worden. Leraren verwijzen soms naar de 'leren leren - leren denken - leren leven - doelen'. Deze worden met name in de plusklassen/-groepen gehanteerd als onderlegger voor het aanbod.

Daarnaast laat de begeleiding door de leerkracht nog te wensen over. Instructie aan de leerlingen die met het extra materiaal aan de slag gaan, gebeurt nog maar sporadisch. Er worden nauwelijks eisen aan het werk gesteld en moeilijke opdrachten worden overgeslagen omdat de leerkracht er geen tijd voor heeft.

Op dinsdagmiddag tijdens het zelfstandig werken geef ik (de leraar) altijd uitleg bij het extra werk. Op vrijdagmiddag bespreken we samen hoe het is gegaan en waar ze (de leerlingen) tegen aan zijn gelopen.

"In alle groepen bekijken we jaarlijks met een quickscan welke leerlingen prestaties op een begaafd niveau kunnen leveren. Voor deze leerlingen wordt met vragenlijsten een verdere signalering uitgevoerd. Ook brengen we de didactische en pedagogische behoeften van deze leerlingen in kaart.

Differentiëren gebeurt nog te weinig op basis van (individuele) leerdoelen.

Voortgezet onderwijs

De leerlingen waarmee we spraken klaagden nogal eens over de inhoud van de reguliere lessen ('saai'), maar vonden het extra aanbod buiten de reguliere lessen om wél interessant. Met meer differentiatie in de klas zouden leraren deze leerlingen ook tijdens de lessen kunnen prikkelen en stimuleren tot betere prestaties. Dat kan bijvoorbeeld door een leerling die de stof wel begrijpt alvast aan het werk te zetten of andere opdrachten te geven. Toch wordt deze eenvoudige strategie nog maar weinig toegepast. Er is op de meeste scholen voldoende ambitie aanwezig, maar docenten komen er vaak (nog) niet uit hoe ze het differentiëren in de praktijk moeten aanpakken. Slechts in incidentele gevallen omschrijven scholen aangepaste onderwijskundige doelen voor de best presterende leerlingen en evalueren ze of die doelen ook bereikt worden - zeker als het gaat om het reguliere curriculum. Toch hebben we wel degelijk goede voorbeelden gezien. Sommige scholen laten hun leerlingen bijvoorbeeld specifieke competenties behalen, zoals schrijf-, debat- of presentatievaardigheden. Op enkele andere scholen kunnen leerlingen zelf leerdoelen omschrijven.

Ook voor het extra aanbod buiten het reguliere curriculum om worden nauwelijks prestatiedoelen geformuleerd, omdat de inhoud van het extra aanbod vaak al van tevoren vaststaat. De gevolgen van het ontbreken van prestatiedoelen zien we onder andere terug in de leerlingbesprekingen: leerlingen die betere prestaties (kunnen) halen krijgen hier veel minder aandacht dan leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben. Daarbij zouden scholen beter in beeld kunnen brengen wat de mogelijkheden zijn van hun leerlingen - en daar doelen op baseren. Op maar iets meer dan de helft van de scholen wordt op een of meerdere momenten tijdens de schoolloopbaan, op basis van

resultaten of motivatie, bepaald wie in aanmerking zou kunnen komen voor extra of ander leerstofaanbod.

“Met een (diagnostische) toets bepalen we welke leerlingen welk deel van de stof al beheersen. Zij hoeven dan bepaalde verwerkingsopdrachten niet meer te doen en kunnen zich richten op een ander deel van de stof.”

Voor de best presterende leerlingen worden nauwelijks uitdagende doelen geformuleerd.

KWALITEITSZORG

Zijn onze doelen meetbaar?

Wat willen we bereiken met het onderwijsaanbod voor de best presterende leerlingen?

Hoe en wanneer evalueren we of we de doelen hebben bereikt?

Geeft ons beleid voldoende handvaten voor het onderwijs in de klas?

Welke scholing en ondersteuning hebben onze leraren nodig om het onderwijs voor deze leerlingen nog beter vorm te geven?

Kwaliteitszorg nog niet op de agenda

Algemeen

De aandacht voor onderwijs aan de subgroep (cognitief) best presterende leerlingen is in de afgelopen vijf jaar flink toegenomen. Veel scholen proberen tegenwoordig aan prestatiebevordering voor de betere leerlingen te doen. Helaas denken ze daarbij nog te weinig na over de doelen die ze met het extra aanbod willen bereiken: waarom kiezen we voor déze onderwijsaanpassing? Is die effectief?

‘Iets doen’ voor deze groep leerlingen lijkt op veel scholen belangrijker te zijn dan doelen formuleren of nadenken over hoe de kwaliteit van het extra aanbod kan worden geëvalueerd. Tot het precies formuleren van een speciaal beleid voor deze leerlingengroep komt het dus nog nauwelijks. Hierdoor is ook de kwaliteitsborging vaak onvoldoende. Mogelijk komt dat omdat deze ontwikkeling pas recent is ingezet: in de voorgaande decennia is de aandacht vooral gericht geweest op leerlingen met zwakkere leerresultaten.

Scholen zien ook financiële en personele obstakels: de extra begeleiding vraagt eigenlijk om kleinere klassen. Daarnaast willen scholen speciaal opgeleide leraren inzetten voor de extra getalenteerde leerlingen, maar missen zij de middelen voor deze extra leraren en/of hebben moeite om geschikte leraren te vinden.

De volgende stap: meetbare doelen.

Primair onderwijs

Veel basisscholen maken op dit moment een begin met het formuleren van een visie en beleid voor hun best presterende leerlingen. Dat kost nog veel moeite. Als er al schoolbrede afspraken over het onderwijs aan deze leerlingen zijn, zijn die vaak nog te globaal; ze geven niet genoeg richting aan het daadwerkelijke onderwijs in de klas. Volgens de scholen komt dat door een gebrek aan tijd en specifieke kennis.

Toch investeerden veel scholen de afgelopen jaren in de professionalisering van hun personeel. Leraren en intern begeleiders verdiepten zich via scholing in de leereigenschappen of onderwijsbehoeften van de best presterende leerlingen. De kwaliteit en omvang van die scholing loopt echter sterk uiteen; van een hbo-master SEN voor individuen tot een scholingsmiddag (hoog)begaafdheid voor het gehele team. Ook zagen we nog vaak dat de opgedane kennis niet voldoende wordt doorgegeven aan de andere teamleden en niet wordt toegepast in de praktijk.

Op onderdelen wordt zeker gewerkt aan een visie en beleid op het onderwijs voor de best presterende leerlingen. Maar we zijn nog kritisch over de kwaliteit van de evaluatie van de gekozen onderwijsaanpassingen.

“Een leerkracht en ik (intern begeleider) hebben een driedaagse training over meer- en hoogbegaafdheid gevolgd. Op een studiedag hebben we wat we geleerd hebben gedeeld met de andere teamleden. Nu werken we aan een stappenplan met concrete schoolafspraken.”

Schoolbrede afspraken bieden nog te weinig
houvast voor het onderwijs in de klas.

Voortgezet onderwijs

Veel vwo-afdelingen hebben de organisatie van het onderwijs inmiddels aangepast om specifiek beleid voor de beter presterende leerlingen te kunnen realiseren. Dit gebeurt bijvoorbeeld door met talentklassen te werken of door leerlingen extra projecten te laten doen. Helaas is dat specifieke beleid meestal (nog) niet gekoppeld aan concrete, meetbare doelen. “Uitdagen van leerlingen” is vaak de kern.

Hieruit volgt dat ook van het evalueren van doelen maar beperkt sprake kan zijn. Natuurlijk zijn scholen zelf nieuwsgierig of leerlingen voldoende worden uitgedaagd. Meestal meten ze dit door middel van een enquête onder leerlingen over het extra aanbod, een tevredenheidsmeting. Daarnaast kijken ze naar de resultaten van individuele leerlingen. Of het extra aanbod ook op schoolniveau tot de gewenste prestaties en effecten leidt, wordt echter nauwelijks vastgesteld.

Bij de ontwikkeling van onderwijsaanpassingen ondervinden de scholen een aantal hindernissen, vooral op het gebied van financiën en personeel. Voor extra aanbod en meer maatwerk heb je meer docenten nodig, stellen de scholen. Ook vraagt de specifieke aanpak van getalenteerde leerlingen om beter gekwalificeerd (duurder) personeel – en dat is moeilijk te vinden. Organisatorische hindernissen zijn er ook; roosters passend krijgen wordt het vaakst genoemd.

Ons excellentieprogramma heeft een duidelijk doel: bredere vorming, hogere resultaten en tevreden leerlingen. Dit onderzoeken we na afloop van ieder jaar. Afgelopen jaar hebben we het gehele programma herzien en nieuwe onderdelen toegevoegd”.

Scholen meten wel de tevredenheid van de leerlingen over het extra aanbod, maar niet of het ook leidt tot de gewenste prestaties.

Over het onderzoek

In 2014 heeft de Inspectie van het Onderwijs onderzoek gedaan naar het onderwijs aan de (potentieel) best presterende leerlingen in het primair onderwijs en het voortgezet onderwijs.

De algemene onderzoeksvraag in het primair onderwijs luidde:

Hoe richten scholen hun onderwijs aan de cognitief best presterende leerlingen in?

Hierbij is specifiek gekeken naar de leerlingen die, landelijk gezien, voor begrijpend lezen of rekenen/wiskunde tot de 20 procent best presterende leerlingen behoren.

Voor het voortgezet onderwijs luidde de algemene onderzoeksvraag:

Wat doen scholen om leerlingen op het vwo tot hogere resultaten te brengen?

Voor het onderzoek ontvingen 200 basisscholen en 125 vwo-afdelingen een digitale vragenlijst. Daarnaast werd een deel van de scholen bezocht door inspecteurs (48 scholen in het basisonderwijs en 49 vwo-afdelingen). De inspecteurs observeerden lessen en voerden gesprekken met leerlingen, leraren en schoolleiders.

Colofon

Inspectie van het Onderwijs
Postbus 2730 | 3500 GS Utrecht
www.onderwijsinspectie.nl

2015-08 | gratis
ISBN: 978-90-8503-355-4

Een exemplaar van deze publicatie is te downloaden vanaf de website van de Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl. Daar vindt u tevens een uitgebreide bijlage met de technische verantwoording en tabellen van het onderzoek.

© Inspectie van het Onderwijs |
maart 2015

